

sioonis oli planeeritud Kanadas elanud Läti pagulasest psühholoogiaprofessori Läti Instituudi direktori Vaira Vike-Freiberga (s 1937 Riias) ettekanne *"Parallel Structures in the Dainas"*. Kuna aga tuntud rahvalaulude analüüsija oli just valitud Läti Vabariigi presidendiks, jäi kahjuks tema ettekanne ära. Teised ettekanded jagunesid mitte nii kindlapiirilistesse sektiioonidesse: meedia, holokaust, kultuur, okupatsiooni esimesed aastad, teadus okupatsiooni tingimustes, Nõukogude okupatsioon, noorteliikumine, Balti kirjanikud, tsensuur, haridus, minoriteedid, migratsioon... Kõiki huvitavaid ettekandeid oli võimatu kuulata, sest paljud neist toimusid ühel ja samal ajal. Oli tõsiseid, põhjalikul uurimistööl põhinevaid ettekandeid ja oli ka neid, mis alles visandasid tulevast töösuunda. Enamik ettekandeid tekitas auditooriumis küsimusi või isegi elavat diskussiooni. Üheks huvitavaks plenaaristungil peetud ettekaneks oli Andrejs Veisbersi käsitus okupatsioonivõimude kasutatud eufemismidest: mõned sõnad omandasid erilise tähenduse või varjundi, mõnedel oli mingi muu tavatähendus, mõnede sõnade kasutamisest püüti hoopiski hoiduda. Dr Aili Aarelaid Tartust rääkis nn topelmtõtleemisest, mis oli laialt levinud Nõukogude okupatsiooni ajal. Professor Kristopaitis Leedust käsitles intellektuaalset vastupanu, tänu millele oli üldse võimalik Nõukogude okupatsiooniaeg Baltimaades üle elada. Mõne järgneva ettekandja käsitluses oli isegi rockmuusikal ja rahvuslike muustrite kasutamisel tol ajal nõukogudevastane tähendus. Siin pole kahjuks võimalik paljusid huvitavamaid ettekandeid ja diskussioone refereerida, kuid korraldajad lubasid tekstid kas eraldi väljaandena või artiklitena perioodilistes väljaannetes avaldada.

Konverentsiga kaasnes tihe kultuuriprogramm. Esimesel õhtul toimus vastuvõtt Stockholmi rae-kojas, teisel õhtul esines Hässelby lossis konverentsist osavõtjatele läti tenor Viesturs Jansons, keda saatis klaveril Guna Kurmis. Laupäeval esines Östersjöstiftelse poolt antud lõunasöögi ajal Läti Kuldiga lastemuusikakooli koor Cantus. Laupäeva õhtul toimusid vastuvõetud Läti ja Leedu saatkondades ja Stockholmi Eesti Majas.

Pühapäeva hommikupoolikul peeti veel viimased ettekanded Stockholmi ülikoolis ja seejärel konverentsi lõpetamine Aula Magnas, kus kõikidel oli võimalus nii konverentsi sisu kui ka läbiviimise kohta oma arvamust avaldada. Üksmeelselt tänati professor Baiba Metuza-Kangeret ja professor Anu-Mai Kölli, kelle kanda oli konverentsi läbiviimise põhiraskus. Ühine oli ka arvamus, et järgmine Balti uurimise konverents peaks 2001. aastal toimuma Eestis, soovitavalt Tartus. **P. P.**

AJALOONÄITUS SAKSAMAAL, MIS SULETI SKANDAALIGA

Alates 1995. aastast näidati Saksamaa ja Austria linnades suure publikumenuga rändnäitust "Hävitussõda. Wehrmachti kuritööd aastatel 1941–1944". Näituse korraldaja oli ärimehhe ja metseeni Jan Philipp Reemtsma finantseeritav Hamburgi erainstituut *Hamburger Institut für Sozialforschung*, mis tegeleb peamiselt vägivalda probleemide uurimisega. Wehrmachti näitus oli korraldajatele temaatiline kõrvalehüpe, milleks neid ajendasid eelkõige ajalooliitilised, mitte ajaloo-teaduslikud huvid. Kuna näituse ilmseks sihiks oli Wehrmachti aktiivse osaluse paljastamine natside kuritegudes, milleks publiku mõjutamisvahendina kasutati emotsionaalselt löövaid fotosid, kujunes näituse retseptioon väga tormiliseks ja vastuoluliseks. Wehrmachti näitust külastas üle 860 000 inimese 36 linnas, paljud koolid korraldasid sinna ekskursioone, näituse kiitmine ja sellele kõigivõimalike reveransside tegemine muutus poliitikutele ja avaliku elu tegelastele heaks tooniks. Kui Müncheni Kristlik-Sotsiaalse Liidu juht Peter Gauweiler sõandas näitust kritiseerida, sattus ta otsemaid poliitilisse isolatsiooni ja suurendas oma kriikaga veelgi näituse külastatavust. Näituse toetuseks hakkasid demonstratsioone korraldama pahempoolsed, otseselt näituse vastu julgesid väljastuda peamiselt saksa paremäärmuslased, kes skandeerisid näitusehoone ees primitiivseid loosungeid, nagu "Deutsche Soldaten – Heldentaten!".

Kuigi Wehrmachti häbiposti naelutatav näitus, mille kohta ilmus ka kataloog ja omaette mahukas teos vastavateemaliste artiklitega¹, tekitas pahameelt ka tavaliste sakslaste hulgas, jäi ajaloolaste süvenenud akadeemiline kriitika ja diskussioon ära. Iseenesest ei olnud ka tõsistel saksa ajaloolastel mingit põhjust kaitsta müüti natsliku režiimi kuritegudega mitteseotud ja ainult "puhast" sõda pidanud Wehrmachtist, sest seda müüti on arvukad sõjaajaloolised uurimused viimastel aastakümnetel juba piisavalt murendanud. Kuid kahtlemata oleks ajaloolaste kriitikat pidanud pälvima fotode tendentslik valik ja näitusega kaasnenud

¹ Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944, hrsg. von Hannes Heer und Klaus Naumann. Hamburg, 1995.

30

НКО СССР

**ГЛАВНОЕ
ПОЛИТИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ**
Рабоче-Крестьянской
Красной Армии

20. декабря 1944 г.
№ 84127
г. Москва, ул. Фрунзе, 19.

В ЧРЕЗВЫЧАЙНУЮ ГОСУДАРСТВЕННУЮ КОМИССИЮ ПО
УСТАНОВЛЕНИЮ И РАССЛЕДОВАНИЮ ЗЛОДЕЯНИЙ
НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКИХ ЗАХВАТЧИКОВ И ИХ СООБЩИКОВ
тов. БОГОУВЕННИКОВУ

Направляю Вам семь фотографий, свидетельствующих о зверствах немецко-фашистских захватчиков над советскими гражданами.

Приложение. - упомянутое только адресату.

29-й зам. начальника 7 управления Главного штаба
ПОЛКОВНИК

/Б. САНЮШНИКОВ/

Мол. Клириков

Богданович

26

В ЧРЕЗВЫЧАЙНУЮ ГОСУДАРСТВЕННУЮ КОМИССИЮ
ПО УСТАНОВЛЕНИЮ И РАССЛЕДОВАНИЮ ЗЛОДЕЯНИЙ
НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКИХ ЗАХВАТЧИКОВ И ИХ
СООБЩИКОВ

СНМЕ

тов. БОГОУВЕННИКОВУ.

9 декабря 1944 г.
№ 84099
г. Москва, ул. Фрунзе, 19.

Направляю Вам три фотографии, свидетельствующие о зверской расправе немецких захватчиков над советскими гражданами. Фотографии поступили с 1-го Прибалтийского фронта.

Приложение: 3 карточки.

35-й зам. начальника 7 управления Главного штаба
ПОЛКОВНИК

(САНЮШНИКОВ)

Мол. Клириков

Богданович

Б. Санюшиков

В ответе обязательно сослаться на наш №

Näitust käsitleva koguteose esileht

Fotod Złoczówi tsitadellis 1941. aasta suvel välja kaevatud NKVD ohvrite laipadest, mida näitusele esitleti Wehrmachti ohvritena

demagoogiline süüdistusretoorika. Näituse räpakat tehnilist vormistatust – näituse kataloogis ei viidata täpselt fotode päritolule, piiratud on vaid kasutatud arhiivide loeteluga – kritiseeris küll *Bundesarchivi* president Friedrich Kahlenberg, vähemal arvil ilmus ka kriitilisi kirjutisi, kuid Saksamaa avalikkuses jäi see kriitika marginaalseks.² Natsimineviku rahulik, emotsioonidevaba käsitlemine on Saksamaal paraku üldse raskendatud, sest ajaloolaste kutseinstituutidest sõltumatu poliitilise korrektsuse õhkkond liigitab kõik ajaloolased, kes kahtlevad natsionaalsotsialistliku Saksamaa kuritegude ja süü "ainulaadsuses" ja võrdlevad natsionaalsotsialismi kuritegusid teiste totalitaarsete režiimide poolt toimepandud kuritegudega, kergekäeliselt natsimeelseste ja äärmusparmpoolsete hulka. Selline lihtsustav publikuvedule orienteeritud "poliitiline moralism" võidutses juba varem nn ajaloolaste tüliasjas natsionaalsotsialismi küsimuses 1980. aastatel³ ja soodustas Ameerika juudi ajaloolase Daniel Goldhageni süüdistusteose eufoorilist publikumenu, on aga seevastu pärssinud prantsuse ajaloolaste koostatud "Kommunismi musta raamatu" vastuvõttu Saksamaal.

Avalik diskussioon ja tõeline nõrdimuspuhang Saksamaa ajakirjanduses vallandus alles pärast kahe Ida-Euroopa ajaloolase, poolaka Bogdan Musiali ja ungarlase Krisztián Ungváry kriitilise ja erialaliselt fundeeritud artikli ilmumist soliidsetes teadusajakirjades.⁴ Kumbki autor ei sea eesmärgiks Wehrmachtit glorifitseerimist, mida oleks idaeurooplaste puhul ka raske kahtlustada. Iga totalitaarse diktatuuri puhul on praktiliselt kõik ühiskonnakihid ja institutsioonid rohkemal või vähemal määral režiimi kaasosalised. Wehrmacht oli vaieldamatult Hitleri tööriist, mille sõjaline edu võimaldas natsidel aastaid koonduslaagrites oma hävituspoliitikat läbi viia. Mõlemad autorid vaidlustavad aga Wehrmachtit kuritegude esitamise viisi näitusel, mis oleks vajanud diferentseerimat ja konkreetset süüosalust tõestavat lähenemist.

Bogdan Musial keskendab oma kriitika näitusel esitatud fotode kuuluvusele. Kõige mõjuvamad ja vapustavamad näitusel eksponeeritud 1433 fotost kujutavad Saksa sõdureid laibavirnade ees seismas. Näituse korraldajad olid need fotod leidnud Venemaa arhiividest, peamiselt "Saksa-fašistlike anastajate ja nende kaasosaliste kuritegude kindlakstegemise ja uurimise erakorralise riikliku komisjoni" arhiivifondist. Selle 1942. aastal rajatud komisjoni, mille tegevuses mängis olulist rolli NKVD, käsutusse sattusid ka hukkunud või vangi langenud Saksa sõdurite juurest leitud fotod. Wehrmachtit näituse koostajatele, kes olid eelkõige

huvitatud efektsetest ja paljastavatest fotodest laipade kõrval seisvate Saksa mundrites sõduritega, oli see materjal tõeline kingitus. Näitusel esitati neid fotosid kui Saksa sõdurite visuaalse sadismi tunnistusi, kes lisaks oma ohvrite mõrvamisele pidasid vajalikuks end veel koos nende laipadega pildistada ja sellega hoobelda. Näituse koostajad ei püstitanud endale kordagi küsimust, kas fotodel on ikka kujutatud sakslaste ohvreid, kuigi juba lähemal vaatamisel oleks selgunud, et tegemist on väljakaevatud laipadega. Nad ei lasknud end segada ka sellest, et fotodel hoiavad Saksa sõdurid laipade mädanemisleha pärast nina kinni, mis peaks ometi ilmselgelt viitama, et tegemist on hulk päevi varem tapetutega.

NKVD massiterrori uurijana tõestab Musial veenvalt, et vähemalt üheksal näitusel Wehrmachtit kuritegudena eksponeeritud fotol on kujutatud NKVD massimõrvu 1941. aasta suvel Lääne-Ukrainas ja Ida-Poolas. Valesti liigitatud ja pealkirjastatud fotode arvu hindab ta aga tunduvalt suuremaks. 1941. aasta suvel oli NKVD vanglates rindelähedastes piirkondades Kirde-Poolas, Ukrainas, Valgevenes, Moldaavias ja Baltikumis ligi 200 000 vangi. Pärast Saksa vägede kallaletungi andis Beria 24. juunil 1941 korralduse "kontrrrevolutsioonilised elemendid" vangide hulgas maha lasta, mida hakati ka suure kiiruga täide viima. Kohale jõudnud Saksa väed leidsid mahalastute laibad või kiiresti kokku aetud massiahauad, mis nüüd uuesti lahti kaevati. Kommunistide kuriteod olid muidugi vesi natside propagandaveskile, NKVD ohvrite laipu pildistasid pealtvaatajatena ka paljud Saksa sõdurid. Neil fotodel oli erinev saatus. Osa sõdureid

² Vt Sylvia Green-Meschke, *Die Reemtsma-Ausstellung. Propaganda oder historische Aufklärung?* Lägerdorf, 1999.

³ Vrdl Mart Kivimäe, *Piiriteadvusest seoseteadvuseeni. Ernst Nolte mõtete jälgedes.* – Tuna, 1999, nr 3, lk 77–80.

⁴ Bogdan Musial, *Bilder einer Ausstellung. Kritische Anmerkungen zur Wanderausstellung "Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944".* – Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 47 (1999), H.4, lk 563–591; Krisztián Ungváry, *Echte Bilder – problematische Aussagen. eine quantitative und qualitative Fotoanalyse der Ausstellung "Vernichtungskrieg – Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944".* – *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 50 (1999), H.10, lk 584–595; samas ajakirjanumbris on avaldatud ka saksa ajaloolase Dieter Schmidt-Neuhausi detailkriitika: *Die Tarnopol-Stellwand der Wanderausstellung "Vernichtungskrieg – Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944".* lk 596–603.

saatis fotosid välipostiga koju, osa kandis rindel endaga kaasas. 1997. aastal informeeris Musial ka näituse korraldajaid selle kohta, et mõned seal eksponeeritud fotod kujutavad NKVD ohvreid, kuid korraldajad keeldusid fotosid näitusele eemaldamast. Praegu valmistab Musial ette uut põhjaliku dokumentatsiooni näituse kohta.

Samaaegselt Musiali artikliga ilmunud noore ungari sõjaajaloolase Krisztián Ungváry kriitika on märksa üldistavam. Ta vaidlustab näituse avamiskõnedes eriti esiletõstetud Wehrmachti kuritegude ainulaadsuse teesi, mida aga näitusel ei püütagi eristada igasuguse sõjapidamise brutaalsusest kui sellisest. Näitus seadis endale eesmärgiks tõestada, et Saksa sõdurid pidasid hävitussõda tsiviilelanikkonna vastu, seal esitatud fotod kujutavad endast Ungváry sõnul visuaalseid maksimaalšokke. Kuid lähem tutvumine fotodega näitab, et vastupidiselt näituse korraldajate väidetele, ei ole fotode kuuluvust hoolega kontrollitud. Lisaks NKVD kuritegudele esitatakse Wehrmachti kurjategijate-na ka Ungari, Soome ja Horvaatia sõdureid, kes ometi on oma mundri järgi selgelt äratuntavad. Näitusel käsitletakse Ungari alasid, kus Wehrmacht ei olnud kunagi viibinud. Lisaks sellistele otsestele eksemplitele on sageli esitatud pilte vales kontekstis ja valede allkirjadega. Kuigi näitus peaks olema pühendatud ainult Wehrmachti kuritegudele, esinevad paljudel piltidel äratuntavalt ka SD ja SSi mehed. Samuti ignoreeritakse asjaolu, et ka Wehrmachtis oli väga erinevate ülesannetega väeosi. Välisandarmeeria ja salajase välipolitsei kuriteod on kahtlemata ka Wehrmachti kuriteod, kuid nendes väeliikidesse, mis peamiselt viisid läbi hukkamisi, kuulub alla 1 protsendi Wehrmachti koosseisust. Ungváry on näituse fotod statistiliselt rühmitanud kategooriatesse, mille põhjal selgub, et otseselt Wehrmachti kuritegusid kujutab vaid 10 protsenti piltidest ja ka nendest ei ole kõik juuriidilises mõttes kuriteod, sest partisanide hukkamine ei ole vastuolus rahvusvahelise õigusega.

Musiali ja Ungváry artiklitele reageeris aktiivselt Saksa ajakirjandus. Frankfurter Allgemeine märkis 22. oktoobril 1999 oma juhtkirjas kibedusega, et nelja aasta jooksul ei sõandanud ükski arvestatav saksa ajaloolane näitust kritiseerida, selleks oli vaja Ida-Euroopa ajaloolasi, kes protesteerisid oma ajaloo ja selle ohvrite instrumentaalseerimise vastu Saksa ajaloopoliitika poolt. Frankfurter Allgemeine avaldas Wehrmachti näituse teemadel ka terve hulga nõrkinud lugejate kirju, millest enamik näituse sellisel kujul teravalt hukka mõistis. Kuid näiteks Bundeswehri brigaadikindral Winfried Vogel ei pidanud peale paari väikese korrektuuri näituse muutmist vajalikuks

ja avaldas arvamust, et just poola ajaloolane ei tohiks kuidagi huvitatud olla Wehrmachti süütu tallesena kujutamisest (FAZ, 21.10.1999). Ühe osa publiku seisukoht, mis seab põhimõtteliselt ajaloopoliitika kõrgemale ajaloolisest tõest, on aga kõige rägimal kujul kokku võetud ühes lugejakirjas: vaidlus fotode kuuluvuse üle on tühipaljas akadeemiline kohvipaksu pealt ennustamine, Wehrmacht oli kuritegelik organisatsioon ja kõik (FAZ, 29.10.1999).

Avalikkuse surve all otsustas Reemtsma oma näituse, mis esialgsete plaanide kohaselt pidi detsembris New Yorki rändama, 4. novembril siiski ajutiselt sulgeda. Näitust hakkab läbi vaatama tuntud ajaloolastest koosnev greemium. Mõni päev hiljem teatati ka näituse projekti juhi Hannes Heeri kohalt tagandamisest. Näituse kõige põhimõttelisem kriitik Ungváry on aga jätkuvalt arvamusel, et mitte mingi korrektuur ega üksikute fotode eemaldamine ei suuda päästa näituse ühekülgsed teese, mis samastavad kogu Wehrmachti Hitleri ja tema totaalise hävitussõjaga (FAZ, 5.11.1999).

Ka eesti ajaloolastele võiks olla Wehrmachti näituse lugu, kus Ida-Euroopa ajaloolased Wehrmachti sakslaste endi eest "oma kaitse alla võtsid", olla mõneti õpetlik. See juhtum tõestab, et mitte ainult totalitaarse diktatuuri tingimustes, vaid ka arenenud demokraatiaga riikides võib välja kujuneda olukord, kus ideoloogia ja ajaloopoliitika hakkavad ajalooteaduse üle domineerima ning rahulikku ja süvenevat diskussiooni pärssima. Samas näitab Wehrmachti näitus veel kord, kui suur vastutus lasub ajaloolastel ühiskonna poliitilise ja vaimse kliima kujundamisel, kui tähtis on arhivaari ja ajaloolase "käsitööoskus" dokumentidega korrektsel ja metoodiliselt puhtal ümberkäimisel ning milliseid piinlikke tagajärgi võib kaasa tuua nende oskuste ignoreerimine.

Indrek Jürjo